

УДК 811.161.2'373.4:35

І. О. Литовченко

ОСОБЛИВОСТІ ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ВІЙСЬКОВІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Особливості гіперо-гіпонімічних відношень у військовій лексиці української мови.

У статті досліджено сутність лексико-семантичної категорії гіпонімії, проаналізовано характер семантичної організації військової лексики, визначено головні функції гіпонімів і сукупність формальних засобів вираження гіпонімічних відношень.

Ключові слова: гіпоніми, військова лексика, семантичне значення, родо-видові відношення.

Литовченко И. А. Особенности гиперо-гипонимических отношений в военной лексике украинского языка.

В статье сущность лексико-семантической категории гипонимии, анализируется характер семантической организации военной лексики, определяются главные функции гипонимов и совокупность формальных средств выражения гипонимических отношений.

Ключевые слова: гипонимы, военная лексика, семантическое значение, родо-видовые отношения.

Lytovchenko I. O. The peculiarities of hyper-hyponymic relations in the military vocabulary of Ukrainian language.

In the article the essence of lexical and semantic category of hyponymy is studied, the character of the semantic organization of military vocabulary is analyzed, the main functions of hyponyms and the totality of the formal means of the expression of hyponymic relations are determined.

Key words: hyponyms, military vocabulary, semantic meaning, kind and type relations.

Доцільність вивчення гіпонімічних відношень мовних одиниць у семантичному полі зумовлюється тим, що гіпонімія як самостійна лексико-семантична категорія відіграє дуже важливу роль у процесі систематизації лексичної системи національної мови взагалі і фахових підсистем зокрема. Тому інтерес мовознавців до вивчення родо-видових зв'язків є цілком виправданим. Гіпонімію різноманітних фахових субмов вивчали Л. О. Новіков, М. П. Кочерган, Д. С. Лотте, Б. М. Головін, Р. Ю. Кобрін, Т. Л. Канделакі, Т. І. Панько, Г. П. Мацько, І. М. Кочан, Ю. О. Шепель, О. В. Колган та багато інших.

Метою нашої праці є дослідження сутності лексико-семантичної категорії гіпонімії та особливостей її реалізації у військовій лексиці на прикладі назв зброї, амуніції, споруд.

Поняття кожної галузі знань, поєднуючись різноманітними зв'язками, утворюють поняттєву систему фахової субмови. Галузева лексика як спеціально створені номінативні одиниці покликані не лише виражати суть поняття, а й передавати зв'язки між ними – родо-видові частини й цілого, суміжності у просторі або часі тощо. Ці зв'язки мовознавці визначають як багатогранну опозицію, що ґрунтується на спільності категорійних ознак [7, с. 191; 8, с. 87]. Такі відношення виникають на питомому ґрунті внаслідок контрольованого процесу домінування спеціальних понять у межах відповідної системи й так само утворюють відкриту, динамічну, структурно ієрархізовану лексичну множину, що постійно й інтенсивно прогресує [4, с. 78].

Гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні смислові відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи та поля. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого (немаркованого) і сильного (ознакового, маркованого) компонента. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої ієрархії (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого)... [5, с. 269].

Родо-видові відношення буквально пронизують військову підсистему. У досліджуваній субмові вирізняється певна кількість родо-видових груп військових номенів: назви військової техніки, машин, пристроїв; назви зброї; назви військових споруд; назви амуніції. Наприклад:

Як засвідчує схема, гіперо-гіпонімічні відношення можна характеризувати як привативно-еквіполентні, оскільки між одиницями гіперо-гіпонімічної лексичної парадигми простежується своєрідний синкретизм відношень власне привативних – на рівні «гіперонім – гіпонім» та еквіполентних – на рівні «гіпонім – співгіпонім», що проілюструємо на прикладі досліджуваних груп військової лексики.

Назви зброї, амуніції, споруд у внутрішньосистемних зв'язках виступають або гіперонімами, або гіпонімами, що залежить від семантичних обсягів лексичної одиниці.

У військовій лексиці між словами різного рівня узагальнення існують гіпонімічні відношення, які ґрунтуються на родо-видових зв'язках, що характеризуються включенням обсягу одного поняття до обсягу іншого. Так, наприклад, у гіперо-гіпонімічній групі лексема *боєприпаси* позначає загальне родове поняття і є гіперонімом, а лексеми *патрон, куля, набої, дріб* є логічно підпорядкованими їй гіпонімами, які співвідносяться між собою як співгіпоніми.

Значення гіпонімів мають більшу кількість семантичних компонентів, ніж значення гіперонімів. Це й закономірно, адже лексеми, які виражають поняття видового плану, містять весь той комплекс ознак, що становить значення лексеми-виразника родового поняття, плюс деякі значеннєві ознаки [7, с. 192]. Наприклад, гіперонім *гармата* «артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя з похилою траєкторією, призначена для ураження живої сили і бойової техніки противника, руйнування оборонних споруд тощо» у військовій лексиці має гіпоніми *авіаційна, корабельна, протитанкова, зенітна, атомна*. Кожен із зазначених гіпонімів, крім компонентів значення гіпероніма, має ще додаткові видові ознаки «місце розташування гарматного озброєння», «призначення» й «різновид заряду», вони конкретизують значення гіпонімів: *авіаційна* – «призначена для стрільби з літальних апаратів»; *корабельна* – «встановлена на бойових кораблях і призначена для ведення артилерійського вогню по берегових, морських і повітряних цілях»; *протитанкова* – «призначена для боротьби з бронетехнікою противника шляхом стрільби прямим наведенням»; *зенітна* – «призначена для стрільби по повітряних цілях»; *атомна* – «призначена для стрільби по наземних і морських цілях снарядами з ядерним зарядом».

Приклади ілюструють, що семантичні відношення співгіпонімів – це відношення елементів одного класу, до того ж гіпоніми передбачають зміст гіпероніма і протиставляються один одному диференціувальними семами.

Досить часто у зв'язку з подальшим розвитком наукових знань і появою нових наукових понять, що потребує залучення їх до наявної системи поняттєвої класифікації, а отже, й до відповідної галузевої лексичної підсистеми, гіпоніми можуть бути гіперонімами стосовно інших гіпонімів.

Гіпоніми виступають гіперонімами, створивши гіперо-гіпонімічні групи на нижньому ступені узагальнення, наприклад, номен *зброя* має гіпоніми *службова*, *цивільна*, *бойова*, останній в свою чергу є гіперонімом до гіпонімів *вогнепальна* та *холодна*. Лексичне сполучення *вогнепальна зброя* вступає в родо-видові відношення з лексичними сполученнями *нарізна вогнепальна зброя* і *гладкоствольна вогнепальна зброя*. Кожен з названих гіпонімів виступає гіперонімом щодо понять нижчого рівня абстракції, як-от: *пістолет*, *гвинтівка*, *карабін*, *автомат*, які теж мають видові поняття: *приклад*, *ударно-спусковий механізм*, *курок*.

Наведені приклади репрезентують зв'язки (партитивні), що ґрунтуються на відношеннях частина – ціле, напр., *пістолет* – *курок*, *гвинтівка* – *приклад*. Такі відношення відображають ієрархію зв'язків реалій, оскільки частини взаємопов'язані, взаємодіють у структурі цілого.

Евконімічними відношеннями пов'язуються між собою слова або лексичні словосполучення одного рівня узагальнення, як-от: *автоматична гвинтівка*, *малокаліброва гвинтівка*, *самозарядна гвинтівка*, *снайперська гвинтівка*, що підпорядковані спільному гіпероніму *гвинтівка*.

Логіко-семантична субординація військових понять, яка лежить в основі гіперо-гіпонімічних груп, реалізується у двох видах зв'язків між родовими і видовими назвами – власне семантичних та формально-семантичних [10, с. 40].

Власне семантична гіперо-гіпонімія розвивається через актуалізацію парадигматичних значень гіперонімів. Наприклад, до лексичного словосполучення *бойова зброя* (гіперонім) гіпонімами є лексеми *ракета*, *торпеда*, *міна*.

Формально-семантичним гіпонімічним опозиціям властива наявність схожих елементів як у словоформі, так і в лексичному значенні. У військовій лексиці співгіпоніми з формально-вираженими відношеннями за структурою можуть бути атрибутивними сполуками (*зброя* – *ядерна*, *хімічна*, *біологічна*) та композитами (*важке озброєння* – *кулемет*, *гранатомет*, *міномет*).

У різні періоди формування досліджуваної лексичної підсистеми число компонентів гіперо-гіпонімічних груп та їхня структура зумовлені важливістю понять, які позначають родові найменування, у системі понять військової сфери, а також тим, наскільки глибоко і всебічно вивчені певні явища.

З удосконаленням військової справи розвивається і розгалужується система військових понять. Наприклад, раніше номен *амуніція* нараховував невелику кількість однослівних гіпонімів: *порохівниця*, *кулешник*, *сагайдак*,

наплічник, ладівниця, кресало, запальник, гніт, линва, ріг, черес тощо [9, с. 80]. Сьогодні кількарівневу ієрархічну структуру, яка ґрунтується на родо-видових відношеннях, утворюють складні назви сучасної амуніції. Гіперонім *амуніція* має гіпоніми *засоби вогневого захисту, засоби зв'язку, засоби розвідки і навігації, засоби життєзабезпечення, засоби індивідуального захисту, модульне спорядження*. Кожен з проілюстрованих гіпонімів виступає гіперонімом щодо понять нижнього рівня абстракції, як-от: *засоби зв'язку – комп'ютерний візир, навігаційний модуль, система радіозв'язку, багатофункціональний лазер* та ін.

Склад і структура гіперо-гіпонімічних груп у різні періоди функціонування назв зброї, амуніції споруд, формальна однотипність родових та видових найменувань, поява або зникнення окремих членів групи зумовлені дією екстралінгвальних та мовних факторів.

Гіперо-гіпонімічні зв'язки в досліджуваній субмові мають різноманітний арсенал формальних засобів вираження. Аналіз свідчить, що прикметники, діеприкметники й іменники з прийменниками (або без них) використовуються як лексичні засоби вираження гіперо-гіпонімічних відношень. У складених гіпонімах диференційна ознака, яка розрізняє ці одиниці, виступає означенням до опорного компонента, унаслідок чого спостерігається звуження значення.

Із розвитком військової лексики родо-видові відношення понять частіше відображаються у формально-семантичних відношеннях між номенами. Крім того, компоненти гіперо-гіпонімічної групи, підпорядковані тому самому гіпероніму, можуть перебувати в антонімічних зв'язках (напр., *автоматична зброя – напівавтоматична зброя, нарізна зброя – гладкоствольна зброя*), бути полісемічними (*автомат, барабан, диск, гільза*), вступати в омонімічні відношення з одиницями інших галузевих лексичних підсистем та загальноживаними словами (*міна, танк, патрон*).

Дослідження репрезентує, що у військовій лексиці кожний мінімальний чи максимальний її елемент виявляється взаємозв'язаним на лінії рід – вид з багатьма іншими елементами. Розгортання кожного гіперо-гіпонімічного блока демонструє ступінь складності і розробленості відображувальних ділянок дійсності: що складніша і більше вивчена певна сфера, то більше рівнів узагальнення і, відповідно, ярусів у блоці. Розгортання демонструє родо-видові зв'язки між об'єктами, вказує місце кожного елемента в ієрархічній системі, оскільки немає родових і видових явищ як таких, вони стають такими в певних системах.

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що гіперо-гіпонімічна парадигма є однією з найважливіших категорій, яка формує систему військових найменувань і виступає засобом їх тематичної ієрархічної організації. Гіперо-гіпонімічні кореляції слугують основою семантичної організації номенів у мікрополі спеціальної лексики, тому їх дослідження має велике практичне й теоретичне значення, оскільки саме в цих відношеннях найчіткіше простежується системність відповідності плану вираження планові змісту, що має бути головним вектором упорядкування спеціальної лексики.

Література

1. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.
2. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии : Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
3. Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 167 с.
4. Колган О. В. Семантична та словотвірна структура української гірничої термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. В. Колган. – Слов'янськ, 2008. – 195 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 464 с.
6. Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
8. Шепель Ю. О. Системні відношення в лексиці та словотворі російської та української мов / Ю. О. Шепель, Н. К. Китарова, Н. Ф. Стаховська. – Дніпродзержинськ : ДДГУ, 2009. – 175 с.
9. Яремко Я. П. Нариси з історії української військової термінології : [монографія] / Я. П. Яремко. – Дрогобич, 2013. – 411 с.
10. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові : [монографія] / Н. О. Яценко. – К. : Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – 179 с.